

E. ASTOR:

ÁRAK ÉS MUNKABÉREK A MUZULMÁN SPANYOLORSZÁGBAN

(X–XI. század)

(Annales, E.S.C. 1965. július–augusztus 664–680)

Előszó

Spanyolország arab történetíróinak és geográfusainak műveiben igen kevés adatot találunk az árakra és a bérekre vonatkozóan. E munkák az említett tárgy körben kevesebb információt nyújtanak, mint a keleti források. Ezen felül, Spanyolország arab krónikáinak árjelölései általában vagy az inséges, vagy a túl kedvező korszakokra vonatkoznak. Azt is meg kell említenünk, hogy a szerzők csak Andalúzia termékeinek árát adják meg, és nem beszélnek az Ibériai félsziget más tartományairól, ahol feltehetően mások voltak az árviszonyok. Szintén Dél-Spanyolországra szorítkozik a zsidó források anyaga is (ezeket Lévy Provençal dolgozta föl), amellyel az arab forrásműveket kiegészítjük. Ez utóbbiak tanulmányozása azonban gyakran nehézségekbe ütközik. Az ide vonatkozó adatokat ugyanis a híres rabbik jogi konzultációinak gyűjteményéből származó „response”-k („válaszlevelek”) tartalmazzák, amelyeket jogászok másoltak le, akik nem sokat törődtek ezekkel a részletekkel. Előfordulhat tehát, hogy módosították a számokat, ezért ha ezek a héber, de gyakran arab nyelvre fordított szövegek túl kerek mennyiségeket adnak meg, jobb, ha nem vonunk le ebből következtetéseket, mivel félő, hogy ezek valótlan adatok. A tanulmányban felhasználtuk még Toledónak dokumentumait és Ebro-vidék 12. század elejéről ránkmaradt forrásait. Feltételezzük ugyanis, hogy az eddig eltelt időben nem történtek meghatározó változások az árstruktúrában, mivel a társadalom mozgásai is egymást ellensúlyozó jelenségekben mutatkoznak meg: megjelenik néhány földesúr, polgár és pap, és ugyanakkor elhagyja az országot jónéhány magasabb társadalmi kategóriába tartozó muzulmán.

Hogy pontosan megítélhessük arab-Spanyolország helyét a 10–11. századi földközi-tengeri országok gazdasági keretén belül, az ár- és bérvizonyokat a nagy gazdasági egységet alkotó muzulmán országok hasonló adataival kell összevetnünk. Ez tanulmányunk célja. Ha elvégezzük az összehasonlítást azon dél-spanyolországi területekkel is, amelyek a későbbi időszakban is arab uralom alatt maradtak, ez is új oldaláról fogja megvilá-

gítani az Ibériai-félsziget gazdasági-társadalmi helyzetét a reconquista korában és az azt megelőző században.

Élelmiszerek

Először a búza árát kell megvizsgáljunk, mivel a muzulmán Spanyolország összes néprétege ebből sütötte kenyerét. A Cordobában 1016–18 között uralkodó ^CAli b. Ḥammūd Kalifa egy rendelete (melyet Ibn Bassām jegyzett föl), értékes felvilágosítással szolgál számunkra, mivel úgy tűnik, a búza átlagos árát adja meg. Innen azt tudjuk meg, hogy a 11. század 20-as éveiben 1 *mudy* búza 6 dinárba került. Mivel (an – Nuwairt alapján) Cordobában 1 *mudy* $1/2$ *kairouani quafīz*-nak, vagy 504,7 l^3 -nek felelt meg, megállapíthatjuk, hogy 100 kg búza ára 1,52 dinár volt. Ugyanezen forrás szerint, 1 *mudy* árpát 3 dinárért, tehát 100 kg-t 0,95 dinárért lehetett vásárolni.

A történeti írások csak azon időben jegyezték föl a búza árát, amikor az nagyon drága vagy különlegesen olcsó volt. Azt például megtudhatjuk, hogy III. ^CAbdarrāḥman 920-as hadjárata idején a sereg akkora hadizsákmányra tett szert, hogy 1 *mudy* búza ára $1/6$ dirhamra esett le. Ez 100 kg-ra átszámítva, 0,0063 dirhamot jelent. Hasonló árát jelöl egy másik arab jelentés, amely egy Almohád Kalifa, Abū Ya^Cqub egy portugáliai hadjárata idején készült. Itt olvashatjuk, hogy az Almohádok tábora mindenben bőséget élvezett, és a gabona olyan olcsó volt, hogy 1 dirhamért 12 *mudd* árpát és 15 *mudd* búzát lehetett venni. Feltéve, hogy 1 *mudd* (mint Fez-ben) 80 *uqīyanak* felelt meg, és 2,5 kg-t nyomott, kiszámíthatjuk, hogy 100 kg búza 0,26 dinárba került. Ez az adat azonban nem hiteles.

Ha összehasonlítjuk az ^CAlī b. Ḥammūd rendeletében jelölt normál árát az egykorú közel-keleti források hasonló adataival, látható, hogy a keleti országok többségében olcsóbb volt a búza. Egyiptomban például 920 táján 0,8 dinárba került 100 kg búza, később, a Fatimidák idején pedig 0,95 dinárba, bár ekkor az ár 1,42 dinárig, sőt magasabbra is emelkedett néha. Palesztinában ugyanennyi búzáért a 11. sz. 2. felében 1,13 dinárt fizettek. A korai középkorban Közép-Szíria búzaárai Egyiptoméhez hasonlóan alakultak. Irakban volt csak drágább a búza, itt ugyanis a 10. században majdnem olyan magas volt az ára, mint a Hammudidák Andalúziájában.

Egy „*arrob*” liszt ára, Hisba d’as-Saqatī könyve szerint 12 dirham volt. Mivel 10 dirham felelt meg 1 dinárnak, 4 dinár pedig 1 marabotinnak,

az állapítható meg az említett forrás alapján, hogy 1 kg liszt 0,033 marabotinba került. As-Saqaṭī munkássága valószínűleg a 12. század első felére esett, de joggal feltételezhetjük azt, hogy az általa jelölt adatok már az előző század második felére is érvényesnek tekinthetők. Jelenlegi ismereteink szerint legalábbis a források nem említenek lényeges változásokat az eltelt idő alatt. Az as-Saqaṭī által megadott liszt-ár az átlagos ár volt. Hogy ez áremelkedés esetén hogy módosult, arról al-Maqqarī nyújt információt: a liszt ára a nagy aszályok idején szökött föl jelentősen, ilyenkor arorként 2 dínárba került Cordobában.

Mivel számításaink szerint 1 kg búza ára 0,0152 dínár volt, az idézett as-Saqaṭī szöveg alapján arra következtethetünk, hogy a molnárok jövedelme jóval magasabb lehetett a muzulmán Spanyolországban, mint Egyiptomban. Ott ugyanis 1 *butta* liszt 1 *irdabb* (kb. 70 kg) harmad vagy negyedrészenek felelt meg.

As-Saqaṭī a sajt áráról is tesz említést: ennek 1 *arrobnyi* mennyiségért 16 dirhamot fizettek, vagy 1 kg sajt 0,04 dínárba került.

Azt nem tudhatjuk, milyen sajtajtákról beszélnek az arab források. Az azonban megállapítható Egyiptom krónikái alapján, hogy ott olcsóbb volt a sajt a 14. század végén: 1 kg sajt csak 0,02 dínárba került.

A bor ára R. Isaac al-Fāṣī egy „válaszlevelében” (responsa) találunk utalást. A szerző egyébként 1088-tól élt Andalúziában, és „jogi konzultációi” is ezen vidék ügyeivel foglalkoznak. Az említett levél szerint 1 *arrob* bor ára 0,4 dínár volt. Mivel 1 *arrob* 8,16 l-nek felel meg, kiszámítható, hogy 1 l bor 0,05 dínárt ért.

Itt újból azt állapíthatjuk meg, hogy keleten alacsonyabbak voltak az élelmiszer-árak, mint Spanyolországban. Egy utazó a későbbi időkből pl. azt írja, hogy Palesztinában a 15. században a bor 0,072, később 0,053 dukátba került. Mint tudjuk, a dukát 3,5 gr-os, a dínár 4,5 gr-os volt.

A muzulmán Spanyolország és Kelet élelmiszer-árainak különbségét valószínűleg a Spanyolországban nagy tömegben jelenlevő szudáni arany okozta.

Szövetek és ruhafélék

A muzulmán Spanyolország ruha- és szövetáiról igen kevés adat áll rendelkezésünkre: a meglévő anyag csak egy későbbi kutatás kiindulópontjaként lesz majd felhasználható.

Mint közismert, az andalúziai textilgyártás legbecsesebb terméke a selyemszövet volt. R. Isaac al-Fāṣī szerint 1 ritl selyem 11/2 marabotint

ért. A font (ritl) vidékenként változó mennyiséget jelölt, de rendszerint 504 grammnak felelt meg. Erre a korszakra vonatkozik Isaac b. Barūn már idézett levelének ár-adata is. Itt olvashatjuk, hogy Andalúziában a „jó” fésüsselymet $9 \frac{3}{4}$ marabotinért adták el, a „külföldre szánt” fésüsselymet pedig $16 \frac{1}{4}$ és $16 \frac{1}{2}$ marabotin közötti áron. Isaac b. Barūntól azt is megtudjuk, hogy a jó minőségű „kártolt” fésüsselyem kb. 7 marabotinba, a közepes minőségű pedig 6 marabotinba került. Ezek a számok megmutatják a különbséget a selyem spanyolországi és keleti ára között, és ennek alapján felbecsülhetjük, mekkora hasznot jelentett ez az exportálóknak.

A legnemesebb fésüsselyem, melyet a forrás „külföldre szánt” selyemnek nevez, Spanyolországban nem került többre, mint 6 marabotin. Ezzel szemben azonban, ahogy azt a 12. században Egyiptom zsidó kereskedőinek levelei tanúsítják, ott 10 *ritl* fésüsselyem 8,15 egyiptomi dínárba került (egy 1143-as Alexandriában írt levél szerint), de az ár 25–30, sőt 36 dínárig is felszökhetett (egy Nethaneel b. Halfōn-ha-levf-nek címzett levél alapján).

Al-Khushanī „gyűjteményének” egy részletéből azt tudhatjuk meg, mennyi volt egy durva gyapjúból készült kabát ára. ^cAbdallah emir uralkodása idején a Córdoba bírói tiszttét betöltő Muḥammad b. Salma al-Kilābī szerint egy ilyen kabát 24 és fél dínárba került. Az említett arab történetírótól tudjuk, hogy az egyszerű jámbor bíró lemondott a kabát-ról, mert drágálta. Úgy találta, 10 dínárnál többet ezért nem érdemes kiadnia. Egy másik arab leveléből azt tudhatjuk meg, mennyit ért ez a ruhadarab a 12. század első felében: az 1141-ben Fezből Almeriába küldött levél írója azt kéri, hogy egy finom gyapjúból készült kabátot küldjenek neki $3 \frac{1}{2}$ marabotinért.

Nem következtethetünk azonban egyértelműen arra, hogy a muzulmán Spanyolországban nagyon drágák voltak a szövetek és ruhafélék. Ennek ugyanis ellentmond pl. Ibn Ḥauqual geográfus írása, amely megjegyzi, hogy a muzulmán Spanyolországban, ahol a 10. század közepén utazott át, csak 50–60 dínárba került egy nemezszőnyeg.

Lakóházak és házbérek

Folytassuk a sort a lakóházak árával! A különböző kiterjedésű ingatlanok értékéről dokumentumgyűjteményekből szerezhetünk hozzávetőleges információkat. Ez esetben azonban nemcsak Andalúziából, hanem Toledóból és az Ebro vidékéről is rendelkezünk forrásokkal. A 10.

századból nincs anyagunk, de annál többet megtudhatunk a taifa-korszakról és a reconquistát követő évtizedekről.

Cordoba ingatlan-árairól Ibn Sahl teológus jogi határozatai tartalmaznak adatokat a 11. század 70-es éveire vonatkozóan. A Lévy-Provençal által feldolgozott fejezetek szerint, az Omajjádok régi fővárosában a házak általában 50–60; esetleg 160 vagy 280 *mithqāl* értékűek voltak. Az említett *mithqāl* 4,25 gr-os aranypénz volt, amelyet, mint tudjuk, dínárnak is neveztek.

160 vagy 180 dínárba a tágasabb, nagyobb házak kerülhettek. R. Isaac al-Fāṣī „válaszlevelében” hasonló árat ad meg, mikor egy „udvarról” beszél, amely a zsidó-arab írók nyelvezetében „nagyházat” jelentett. A konzultáció egy másik részében egy kisebb ház árát találjuk meg: ezt 50 aranypénzért vették és 60-ért adták el. Az említett rabbi egy másik „válaszlevelében” egy olyan házzal kapcsolatos jelzőüggyel foglalkozik, amelynek árát 200 dínárra becsülték, és ez meg is felelt értékének. Azt, hogy az „arany-pénz”-megnevezés marabotint – tehát az Almoravida dinasztia által veretett dínárt – jelölt, a rabbi egy jogi határozatából bizonyíthatjuk. Itt olyan jelzőüggyről van szó, amikor egy öreg kunyhóért 15 *marabotint* kellett fizetni. A rabbi egy, a p^{er} ha-dōr gyűjteményében szereplő újabb ítélete olyan házat említ, amely 70 *dínárt* ért. Mivel látható a különbségtétel az „aranypénzek” és „dínárok” között, joggal telezhetjük fel, hogy e dínárok nem azonosak a szabványsúlyú aranypénzzel, hanem ennél kisebb értékűek lehettek. R. Isaac al-Fāṣī idézett „response”-i, bár ez a földrajzi pontosítás nem is szerepel bennük, mindig csak Andalúzia városaira vonatkozó áradatokat tartalmaznak. Érvényes ez arra a határozatra is, melyet R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh hozott, aki R. Isaac al-Fāṣī-t követte a rabbi tiszttség betöltésében (Lucenában), és aki később az egész andalúziai zsidóság főabbija lett. A határozatot egyébként egy olyan 500 dínárt érő házról hozta, melyhez üzlethelyiségek is tartoztak.

Eddigi ismereteinket annak megállapításával foglalhatjuk össze, hogy Andalúziában a 11. század második és a 12. század első felében egy kisház értéke 10–20 aranypénz (marabotin), a közepes méretűeké 50–100, a nagy házaké pedig 150 marabotin volt.

Azok a dokumentumok, amelyek Toledóból és az Ebro-vidék városából származnak, a reconquistát követő első évtizedekre vonatkozóan, szintén megerősítik azt, amit Andalúzia forrásai alapján már megállapítottunk.

Idézzünk először az A. González Palencia által összeállított nagy toledói mozarab dokumentum-gyűjteményből néhány szerződést. Ezek egyi-

kében azt olvashatjuk, hogy 1093-ban egy házat 40 dínárért adtak el, egy másik szerint pedig 1117-ben 41 dínárért vettek egyet. Egy következő, 1121-re datált szerződés szerint, 40 dínár volt egy ház eladási ára. A dokumentumokban található dínár-egység „a forgalomban levő pénz dínárja” kisebb értékű pénzt jelentett. De vajon milyen reláció állhatott fenn az „aranypénz” és a dínár között? A kérdésre nem adhatunk általános érvényű választ, mivel az abban az időben forgalomban lévő aranypénz értéke változó volt. Egy 1111-es dokumentum szerint al-Ma'mūn 1 keleti mithqal-ja $2 \frac{1}{4}$ toledói dínárnak felel meg, egy 1129-es irat pedig azt közli, hogy 1 marabotin 4 dínárt ért. Ebből arra következtethetünk, hogy a szóban forgó házak ára 10–20 *szabványsúlyú dínár* volt.

Az Ebro-vidéken még kevesebb volt az ingatlanok ára, mint ahogy azt az M. Lacarra által kiadott, 11. sz. végére – 12. század elejére vonatkozó latin nyelvű dokumentumokból megállapíthatjuk. Egy 1088-as szerződés szerint, Calahorrában egy házat 32 jacai ezüstsolidusért adtak el, majd egy 10 évvel későbbi dokumentum arról beszél, hogy 16 solidusért „néhány házat” adtak el. 1122-ben Zaragozában egy ház felét 15 jacai solidusért adták el. 1123-ban már egy egész ház kelt el ugyanekkorra összegért, 1128-ban pedig ennek ára 40 solidus volt. Egy 1126-os dokumentum „néhány ház” 85 solidusért való eladásáról beszél. Még egy szerződést idézünk Zaragozából, amely egy ház és üzlet helyiségének eladási árát 80 solidusban jelöli meg (1135). Említsünk meg egy tudelai iratot is (1125), amely azt tartalmazza, hogy néhány házat kerttel, szőlővel és egyebekkel együtt 400 solidusért adtak el. Nem járhatunk távol az igazságtól, ha megállapítjuk, hogy Zaragoza és Tudela vidékén a reconquistát követő időben egy közép nagyságú ház kb. 30 jacai ezüstsolidust ért, egy nagyméretű 50-et, egy kisebb fajta pedig 4–6 solidust. Ha ez igaz, akkor tehát az Ebro-vidéken mérsékeltebbek voltak a ház-árak, mint Toledóban, vagy Andalúziában.

Az eltérés nem is csekély, ha figyelembe vesszük a jacai solidus értékét is. A solidus valószínűleg ideális pénzegység volt, amely 18 gr ezüstnek felelt meg.

Az aragon királyok első fővárosának, Jacának a pénze mellett „denari” váltópénzt bocsájtottak ki, melynek átlagsúlya 1 gr volt. Mivel Zaragozában a 11. század második felében 7 ezüstpénz (dirham) volt az egyenértékű 1 (szabványsúlyú) aranypénzzel, Toledóban pedig 10, amely 3–4 gr-ot nyomott, a solidus nem lehetett nagyobb értékű, mint egy arab dínár fele. Az egyébként nem meglepő, hogy a házak ára az Ebro-vidéken alacsony volt. Észak-Spanyolországban, ahol e korban szakadatlan há-

borúskodás folyt, mindig mérsékeltebbek voltak az ingatlan-árak. Ezt Sanchez Albornoz állapította meg, mikor a leóni királyság 10. századi árviszonyait tanulmányozta. A nagy spanyol történész hangsúlyozta, hogy azért is alacsonyak a ház-árak, mert elég primitívek voltak az építési módok. A bonyolultabb konstrukcióknak itt is magasabb volt az ára. Hadd idézzünk itt egy dokumentumot a későbbi századokból. Ez egy granadai fürdő eladásáról szól (1448), amely 650 aranydínárért kelt el. Még azzal együtt is, hogy a granadai dínár csak 2,32 gr-os volt, tehát kb. a szabvány-súlyú arany fele, az összeg mégis hatalmas!

A Lacarra által kiadott dokumentumok az üzlethelyiségek áráról is tartalmaznak információkat. Az Ebro-parti városokban a 12. század elején az üzletek ára 5 és 10 jacai solidus között mozgott. Ezt egy 1107-es huescai és egy 1130-as zaragozai dokumentum alapján állapíthatjuk meg.

Úgy tűnik, a kertekért mindenhol nagyobb árat kellett fizetni, mint a házakért. Egy Ibn Sahl nevű jogász egy határozatának tanulsága alapján, a 11. század 70-es éveiben Córdoba-ban egy kert 240 aranypénzt (mithqal) ért. Az Ebro-környéki források hasonló képet nyújtanak. Ez utóbbiakban többször előfordul, hogy a kert árát 30 jacai solidusban adják meg pl. egy 1125-ös és egy 1135-ös szövegben. Egy 1128-as dokumentumban említett kert ára 21 solidus, 1121-es és 1124-es forrásokban 45 solidus, míg egy másik 1124-es szöveg szerint 70 jacai solidus. Ez utóbbi valószínűleg egy közepes nagyságú kertre vonatkozhat, míg az előzőek kis kertekre. Ezeknél kisebb kert-árakat nem találtunk a szövegekben.

Az andalúziai rabbik „válaszlevelei” tartalmaznak néhány adatot a szőlők és szántóföldek áráról is, de mivel ezek területének nagyságát egy esetben sem határozzák meg, az adatok nem dolgozhatók fel.

R. Isaac al-Fāsī egy „konzultációja” szerint, 100 dínárért zálogosítottak el egy földdarabot; R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh egy „válaszlevele” pedig egy 4 dínáros jelzálogügyletet taglal. Említhetünk a szőlő áráról is egy forrást, R. Isaac al-Fāsī egy konzultációs levelét, Andalúziára vonatkozóan: itt egy szőlő felét 50 aranypénzért vették zálogba.

Folytassuk a házbérekkel. A témához idézett összes dokumentumunk R. Isaac al-Fāsī és R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh rabbiktól származik, tehát az andalúziai városok 11. század végi – 12. század eleji állapotait tükrözi.

Az említett rabbik konzultációs leveleiben csak olyan házbér-adatokat találunk, amelyek kicsiny és régi házakhoz kapcsolódnak. Az egyik „válaszlevél” szerint, egy ilyen kunyhót évi 5 marabotinért béreltek, egy másik határozat szerint, egy lakás havi bére fél marabotin volt. Hasonló a

lakbér nagysága egy másik „válaszlevél” szerint egy olyan régi házban, amelyben 2 lakás van. Ezt havi 5 dínárért bérelték. Mivel a már idézett toledói dokumentum szerint 6 dínár tesz ki egy marabotint, 1–1 lakás évi bére a 15 marabotint is elérte. Más „responsa”-kban 10 és 4 marabotinos évi lakbérekről találunk feljegyzést. Egy lakás havi bére átlag $1/3 - 1/2$ marabotin lehetett, következtetve abból, hogy a házat, amelyben 2 lakás volt, havi 1 marabotinért bérelték. R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh egy „válaszleveléből” viszont azt tudjuk meg, hogy egy házért üzlethelyiséggel együtt sem fizettek többet évi 50 dínárnál.

Nyilvánvalóan magasabb volt a bérleti díj azokon a településeken, ahol időlegesen tömegek kerestek szállást, mint pl. a fürdőhelyeken. Arab geográfusok beszélik el, hogy tavasszal egy andalúziai városban, az Almeria mellett fekvő Alhamában 3 marabotint fizettek havonta egy lakásért.

Rabszolgák

Az arab írók hatalmas olyan összegeket jegyeztek fel, amelyeket a muzulmán fejedelmek különlegesen szép vagy jó képességű rabszolgák és eunuchok vásárlására fordítottak. Ibn Bassām beszéli el, hogy Sahla Hudhail b. Khalaf Ibn Rażīn király (1012–45) 3000 dínárért vett meg egy tanult rabszolgát. Al-Istakhri geográfus, aki a 10. század közepén munkálkodott, a spanyol rabszolgák és eunuchok magas árát említi. Írja, hogy ezek keleten igen jó pénzért keltek el, 1000 dínárt, sőt többet is kifizettek értük. Ezek persze iskolázott rabszolgák voltak, akik speciális képzésben részesültek az arab zenéből, költészetből, táncból. Valószínű az is, hogy az arab szerzők el is túlozzák a rabszolgák árát. Ibn Sahl jogtudor a 11. század 70-es éveiben olyan esetet ír le, ahol 25 aranypéNZért adtak el egy rabszolgát, egy másik esetben pedig egy néger nőt adtak 160 aranyért. Az első összeg valószínűleg a ház körüli szolgálatra beszerzett rabszolgák szokásos árának felel meg. Keleten az említett időben egy ilyen szolga 20 dínárba került, míg egy felnőtt, tapasztalt munkaerőért 28 dínárt adtak. A rabszolgák ott drágábbak voltak.

A foglyok visszavásárlásának néhány adata megerősíti következtetéseinket. Keleten a bizánci és muzulmán kalózok $33 \frac{1}{3}$ dínár váltságdíjat követeltek foglyaikért; tehát egy „serf” (servus) átlagárát; Spanyolország keresztény és muzulmán útonállói hasonló összegekért bocsátották szabadon áldozataikat. Egy feltehetően 11. századi héber levél egy zsidó asszony visszavásárlását beszéli el, kinek férjét Najera mellett megölték. Itt a meg-

váltás díja 35 aranypé debates, de ebben bennefoglatatott a fogoly lányainak váltásdíja is. Az ismert arab költő, Jehūdā ha-Levī egy levele a 12. század 30-as éveiből 32 $\frac{2}{3}$ aranypé debates összeget jelöl egy női fogoly megváltásáért, de ezt valószínűleg $\frac{2}{3}$ dínárral ki kellett még egészíteni, hogy elérje a szokásos 33 $\frac{1}{3}$ -os váltásösszeget.

Hátaslovak

N. Sanchez Albornoz már kimutatta, hogy a keresztény Spanyolországban a hátaslovak ára igen magas volt a 11. század második felében. De ugyanezt állapíthatjuk meg az Omajjád kalifák és a taifák korának muzulmán Spanyolországról is, ha megvizsgáljuk az ottani árviszonyokat. A már többször említett Ibn Sahl a ló árát 24, az öszvérét 60 aranypé debatesben jelölte meg. Rögtön szembetűnik, hogy az öszvér sokkal drágább volt. Ibn H̄auqal földrajztudós, aki a 10. század közepén tett utazást Spanyolországban, szintén említi spanyol öszvéredek magas árát. Azt írja, Spanyolországban voltak 100–200 dínár értékű öszvérek is. A 10–11. századi keresztény Spanyolországból rendelkezésünkre álló dokumentumok szintén azt mutatják, hogy ott is az öszvér ára volt magasabb.

Munkabérek

A gazdaságtörténetés számára természetesen a kétkezi munkát végzők, ezen belül is a napszámosok bére a legérdekesebb, mivel ez felel meg a megélhetés minimális árának a szegény rétegek számára. A témához anyagot szolgáltat azon arab mű egy fejezete, amely azt beszéli el, hogy III. ^cAbdarrahmān Omajjád kalifának milyen kiadásai voltak az új főváros, Madīnat az – Zahra építtetése során. Az arab történetés, az idézett mű alkotója azt írja, hogy a kőművesek, kubikusok és öszvérhajcsárok 1 $\frac{1}{2}$, 2 és 3 dirham közötti napibért kaptak; mivel 17 dirham felelt meg egy dínárnak, egy ilyen munkás havi fizetése 2,6; 3,5 és 5,3 dínár lehetett. Ugyanebben az időben a keleti országok munkásai sokkal kevesebb bért kaptak. Irakban és Egyiptomban a napszámber 1,2 – 2 dínár volt, de Irakban a szakmunkások sem kerestek 2,5 dínárnál többet. Ha azonban az említett spanyol adatokat még pontosabban akarjuk értékelni, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az uralkodó új fővárosának építéséhez felfogadott munkások élelmiszerhez is olcsóbb áron juthattak, ahogy az ilyen esetekben szokás volt.

A muzulmán Spanyolország munkásainak helyzetével kapcsolatban

egy másik arab író is szolgáltat adatokat a 11. század elejére vonatkozóan, konkrétan arról az esetről, amikor al-Marik al-Muzaffar hadvezér katonáskodó parasztokat telepített le. Ez utóbbiak házon és ennek felszerelésén kívül 2 dínár havidíjat kaptak.

Az értelmiségiek fizetésére vonatkozóan R. Isaac al-Fāṣī egy „válaszleveléből” kapunk információt. Itt arról van szó, hogy 5 városi előkelő egy Franciaországból Spanyolországba települt zsidó tudóst hívott meg, hogy költözzön a városukba és tanítsa őket. A tudós sokáig vonakodott elfogadni az ajánlatot, mivel családja igen messze, Franciaország keleti részén lakott. Végül beleegyezett, hogy miután családját is odaköltöztetik, naponta órákat ad az őt meghívó uraknak 24 marabotin évi bérért. Feltételezhetjük, hogy az 5 városi előkelő üzletember lehetett, mivel csak a nap egy részét tudták tanulásra fordítani. Ebben az esetben pedig a professzornak módot kellett nyújtani arra, hogy más úton is pénzhez juthasson. A 24 marabotinos bért a szegényebb sorsú tanárok minimális jövedelmeként foghatjuk fel a 11. század végének muzulmán Spanyolországában. Sovány ez a bér, ha összehasonlítjuk a felsorolt munkáskeresetekkel. Úgy látszik, e korban is érvényes volt a spanyol közmondás: „Pobre como un maestro de escuela” („szegény, mint egy iskolamester”). Ugyanilyen összeget jelölnek meg a szegényebb tanítók és papok jövedelmeként a kairói Gueniza dokumentumai a 11–12. századra vonatkozóan, egészen a 13. század közepéig. Nem ismerünk ugyan olyan egyházi alapítványtételt, ahol a személyes jövedelmeket külön jelölték volna, de az nem kétséges, hogy a kis muzulmán értelmiség jövedelme hasonlóan csekély volt, mint a zsidó tudósé.

Az arab történetírók szolgálnak néhány adalékkal a közhivatalnokok fizetéséről is. Megtudhatjuk pl., hogy Abū 'Amir Muḥammadnak, a későbbi al-Manṣūrnak, mikor III. al-Hakam kalifa fiának, 'Abdarrāḥman hercegnek a titkárságán kapott funkciót, 15 dínár volt a fizetése. Ez megfelelt egy közepes rangú hivatalnok átlagos jövedelmének. A magas méltóságok bére sokkal magasabb volt. III. 'Abdarrāḥmān kalifa 912-ben miniszterelnöke, Badr két fiának (fejenként) 30 dínár havibért fizetett. Maga a miniszterelnök a 11. század második felében 50 dínárt kapott. Al-Manṣūr fizetése is ennyi volt, miután 977-től ezt a posztot 'Abdarrāḥman töltötte be. Ibn Ḥayyān szerint, III. 'Abdarrāḥmān korában Córdoba prefektusa 100 aranypénzt keresett.

A kenyér árát nem ismerjük a 10–11. századi muzulmán Spanyolországban. Az arab íróktól csak annyit tudhattunk meg, hogy az egész kenyér árát súlya szerint szabták meg. Annyit azonban joggal feltételezhe-

tünk, hogy a kenyér ára még annál is magasabb lehetett a keletinél, mint amennyivel a búza volt drágább; a molnárok fizetése legalábbis magasabb volt, mint náluk. A kor muzulmán Spanyolországának élelem-áradatai általában pontosak, bár elég kevés van belőlük. Ezek alapján megfigyelhető az a jelentős különbség, amely a muzulmán Spanyolország és Kelet muzulmán országai között a megélhetés ára terén mutatkozott.

A középkori muzulmán országok egyik jellemző vonásának tűnik a szövetek és a ruhafélék magas ára, amely biztos jele a textiltermelés gyenge hozamának.

A Földközi-tengeri civilizációkat tanulmányozó történészek először az ötlik a szemébe az adatok tanulmányozásakor, hogy a ház-árak és lakbérek viszonylag alacsonyak. Egyiptom, Palesztina és Szíria városaiiban ugyanis a 10. században és a kereszteshadjáratok idején a házak sokkal drágábbak, a lakbérek is magasabbak voltak. Ezekből a tényekből a lakosság megfogyatkozására következtethetünk a muzulmán Spanyolországban. A jelenséget a keleti muzulmán országok árviszonyainak tanulmányozásakor is felfedezhetjük, de sokkal jobban kitapintható ez a spanyol árak vizsgálata alapján. Úgy látszik, a muzulmán Spanyolország több vidéke viszonylag néptelen volt a keresztény visszafoglalás idején.

Az idézett dokumentumok szerint a jövedelmek megoszlása hasonlóan alakult spanyol földön is, mint Keleten. A hivatalnokok fizetése pl. a 10. századi arab források szerint közel ugyanannyi, mint Egyiptom és Irak hasonló rangú tisztviselőinek bére. A kétkezi munkások jövedelme és gazdasági helyzete az arab feljegyzések tanulsága szerint azonban relatíve is kedvezőbb volt, mint Keleten. Egy munkás átlagos keresete duplája lehetett az egyiptomi és iraki dolgozókénak, a búza ára azonban ennyivel nem volt magasabb. Az idézett források szerint, egy lakás havi bérleti díja a muzulmán Spanyolországban egy napszámos havibérének 10–12 %-át is kitette. 12. század végi dokumentumok alapján, Egyiptomban egy napszámos bérének 9–10 %-át fordította lakbérére, de elképzelhető, hogy ez esetben csak a legszegényebkekről van szó, akik csekély áron béreltek lakást, és a városlakók többsége jövedelmének nagyobb hányadát volt kénytelen lakbérre kiadni.

Következtetéseink nem mondanak ellent egymásnak. A dolgozók magas fizetéséről szóló adatok ugyanis a 10. századi és 11. század eleji dokumentumokban fordultak elő, míg amit a ház-árakról és lakbérekről tudunk, az a taifa-korszakból maradt ránk. A szegényebb rétegek kedvezőbb helyzete lehetett az oka a nagyarányú külföldről való bevándorlásnak a kalifák idején; a következő évszázad politikai-gazdasági hanyatlása pedig kivándorlásra és elnéptelenedésre vezetett.

A ház-árak és lakbérek kapcsolata és a demográfiai változások egy-

aránt tisztán tükröződnek a granadai királyság arab nyelven író spanyol történetíróinak ránkmaradt dokumentumaiból.

A keresztények által visszahódított területekről elmenekült muzulmánok beözönlése tartós föld-, ház-ár és lakbéremelkedést idézett elő Granadában, amely a mórok utolsó ibériai bástyája volt. Granada királya 1330-ban Jérez kerületben (a Sierra Nevada területén) olcsón: 40–80 aranydínár közötti áron adott el földeket. A 15. században ugyanebben a kerületben paraszti földbirtokok kerültek eladásra, ezek ára pedig 120,73 és 106 aranydínár volt. A földek pontos területét nem tudjuk megállapítani, ezért a meglévő adatokat sem tudjuk felhasználni. A Naszridák királysága idején azonban az ingatlanok árának emelkedése egyértelműen tapasztalható, 1428-ban a királyság fővárosában egy kert eladási ára 800 aranydínárig emelkedett; 1467-ben pedig Granadában egy egyszerű manzard-szobát 45 „doblas”-ért adtak el. E világos adatok már önmagukért beszélnek.